

Blaskó Béla

A BÜNTETŐJOG FEJLŐDÉSÉNEK TÜKRÖZŐDÉSE A KORAI FEUDALIZMUSBAN

A büntetőjog¹ fejlődése a feudalizmusban összetett folyamat, amely szorosan összefüggött a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokkal, és a feudalizmus egyes szakaszaiban Európa országaiban a történelmi adottságoktól, a társadalmi-gazdasági fejlettségtől függően eltérő hatások befolyásolták. A büntetőjog-fejlődést meghatározó e hatásokat tükrözik és kifejezik a korai, a virágzó és a hanyatló feudalizmus korszakában keletkezett jogforrások. A korai szokásjogi normák, továbbá az uralkodói (császári, királyi, fejedelmi) törvények és egyházi zsinati döntések, a dél- és a kelet-európai államok bizánci eredetű nomokanonjainak elemzése alapján feltárulnak a feudalizmus fő korszakaira jellemző, változó, alapvetően a jogfejlődést jelző, azonban korszakonként és jogterületenként megtörő, évszázadokra megrekedő büntetőjog-fejlődési irányok, tendenciák és a főbb állomások. A feudalizmus évszázadai alatt jelentősen változtak, módosultak a bűnfelelősségi, a büntetési elvek és az ezeknek megfelelő intézmények.

Kutatásunk megerősítette, hogy a büntetőjog fejlődése követi és tükrözi a történelmileg és a társadalmi, gazdasági viszonyok által meghatározott általános jogfejlődés irányait. A büntető szabályok már korán szerves részévé váltak a társadalmi együttélést szabályozó erkölcsi elveknek és szokásjogi normáknak, valamint az uralkodói törvényeknek.

A BÜNTETŐJOG FEJLŐDÉSÉNEK LÉNYEGI JELLEMZŐI

Az 5–6. századtól az európai országokban különböző fejlettségű feudális állam- és jogviszonyok alakultak ki, váltak uralkodóvá. A jogélet alakulása eltérő egyfelől

¹ Jelen tanulmányban tárgyalt korszakra nézve a büntetőjog kifejezést természetesen nem mint önálló jogágat, illetve kodifikált büntetőjogot értelmezem.

a korai, a fejlett, illetőleg a késői hűbériség időszakában, másfelől a különböző fejlődési fokon álló országokban. A fejedelemségek, tartományok, hercegségek, városok jogában az egyes fenyítő elvek korábbi vagy későbbi jelentkezése, illetve együttélése/összefonódása tapasztalható. Illés József emeli ki, hogy „a fejlődöt-
tebb germán büntetőjognál megtaláljuk az ősi nem egy maradványát, és a fejlettebb büntetőjogi gondolatok mellett még az ősi jog mellett való eszmék is uralkodnak”.² A jogfejlődés iránya azonban az ősi felelősségi elvektől való folyamatos eltávolodást tükröz.

A korai feudális büntetőjog fejlődésére, az ősi felelősségi elvek háttérbe szorulására, az új büntetési rendszerek elterjedésére jelentős hatással voltak a keresztény egyház tanai. E hatások a keresztény egyházon belüli, 1054-ben a bizánci és a római egyház között történt végleges szakadást követően különösen fokozottan érvényesültek. A római egyház a nyugat- és a közép-európai államokban, a bizánci pedig a balkáni és a kelet-európai államokban törekedett meghatározó szerepre a világi hatalom befolyásolásában. (A 10–11. századtól a világi mellett kialakult az egyházi bíraskodás intézménye is.)

A feldolgozott jogforrások, a történelmi és szakirodalmi művek sokoldalúan bizonyítják az osztálytársadalmak kialakulásában, védelmében, megszilárdításában és fejlődésében a büntető rendelkezések különleges jelentőségét és szerepét. A korai feudális jogforrásokban középponti helyet foglaltak el a büntető szabályok. A feudalizmus megszilárdítását, a társadalmi-gazdasági viszonyok, valamint a világi és egyházi méltóságok védelmét elsődlegesen a kezdetektől büntetőjogi előírásokkal és eljárásjogi szabályokkal törekedtek biztosítani. A büntetési elveknek, a büntető szabályoknak, a büntetéseknek, a büntetés céljának, a represszióknak a népek, a társadalmak és államok, illetve vezetőik az emberiség ismert történelme során – a valóságos szolgálati szerep mellett – mindvégig túlzott, a társadalmi-gazdasági viszonyokat is meghatározóan befolyásoló jelentőséget tulajdonítottak. A büntetőjog eltúlzott helyét, szerepét általában a feudalizmusban keletkezett jogforrások bizonyítják, a büntető szabályok jogforrásokon belüli nagy aránya, középponti helye pedig különösen. A büntető normák jelentősége elsősorban a korai feudalizmusban, az új állam- és jogrend alapjai kialakulásáig, megszilárdulásáig és általános uralmának érvényesüléséig volt kiemelkedő, bár szerepük és a jogforrásokon belüli helyük, súlyuk a feudalizmus virágzó és hanyatló szakaszában sem csökkent, sőt a 16–17. században az európai parasztmozgalmak kirobbanását és letörését követően ismét megnövekedett.

A feudalizmus századaiban a büntetőjog jelentős fejlődésének lehetünk tanúi. Az előrehaladást a történelmi, társadalmi, gazdasági viszonyok jellege, a kialakuló

² ILLÉS 1933: 94.

új társadalmi rend megszilárdítása, védelme s ebben a büntetőjogi viszonyok tényleges szerepe teszi érthetővé, pontosabban az, „hogya a feudális földtulajdonjogra alapozott jogrend védelme, az állam szilárdsága és fennmaradása jelentős mértékben a büntetőjog és a büntető bíraskodás útján történhetett”³ és hatékonyságán múlt. A korai feudalizmusban a büntető szabályok jogforrásokban jelentkező uralkodó volta a történelmi, társadalmi, gazdasági viszonyok meghatározottságából ered. Ezek között kell megjelölni a régi termelési mód és viszonyok túlhaladottságát és az új társadalmi formációba való átmenetet; az erőszakos vagy békés átmenet jellegét; az európai társadalmak egyik részében a rabszolgatartó társadalomból, másik részében az ősközösségi nemzetségi-törzsi viszonyokból való közvetlen áttérést a feudalizmusra; a társadalmi változások időszakában általában bekövetkező átmeneti vagy tartós bizonytalanságot; a vagyoni javak felhalmozódását az egyik oldalon, a jobbágysorba, majd az örökös jobbágyságba kényszerítést a másik oldalon, illetve az uralkodó és az alávetett osztályok kialakulását, átrendeződését; a közhatalom megingását, megrendülését, valamint a közállapotok szükségszerű romlását.

A „büntető anyagi jog” 5. század utáni fejlődését jó ideig a kezdetlegesség, a kialakulatlanság, a leegyszerűsítettség, a védett vagy veszélyeztetett jogtárgyak egyoldalú túlrészletezése jellemezte. A 14. század végéig a büntetőjog, a büntető jogtudomány fejletlensége következtében elmaradt a különböző bűncselekmények törvényi tényállásának a meghatározása, a szankciókat és végrehajtásuk módozatait azonban részletezték. A feudalizmus korai szakaszában a törvények az uralkodó (*compositio*) és az elhaló (magán- és vérbosszú, *talio*) bűnfelelősségi elvek együttlését tükrözték.

A korai feudalizmus⁴ büntetőjogának fejlődését jelző jogforrások közül – jelentőségükre tekintettel – a barbár népjogi emlékeket, továbbá a népjogi nyomdokokon haladó angolszász szokásjogi törvényeket, valamint a bizánci mintákat követő egyik bolgár, illetve orosz feudális jogforrást emelem ki.

A FRANK–GERMÁN NÉPJOG

Európai viszonylatban a „büntetőjog” fejlődése az ősi felelősségi és jogelvek alapján a kora hűbéri társadalmak megszilárdulása folyamatában indult meg. A „büntetőjog” korai fejlődésére, a bűnfelelősségi, illetve a büntetési elvek változásaira különösen jelentős hatást gyakorolt a frank–germán népjog. Az 5–9. századok között a

³ HORVÁTH 2003: 90.

⁴ A feudális jogrend korszakolása tekintetében a következő időszavokat vettük figyelembe: korai – 6–11. század; virágzó – 12–15. század; hanyatló – 16–18. század.

„barbár népjogokban” (*leges barbarorum*) létrejöttek a korai hűbériség viszonyait tükröző partikuláris helyi és központi jogforrások. A kibontakozó feudális jog legkorábbi elemei „a közösségi eredetű szokások jogi normákká történő átalakítása útján keletkeztek. A társadalom osztályokra szakadásával és az államhatalom megszilárdulásával párhuzamosan a szokások lényeges módosulást szenvedtek, és a feudalizálódás igényeinek megfelelő normák állami szankcionálást nyertek”.⁵ Itt is a szokásjog vált a jogélet kiindulópontjává.

A barbár népjogok anyaga alapvetően büntető anyagi és perjogi normákat tartalmaz. A korai feudális társadalmi, gazdasági, hatalmi viszonyok megszilárdítása és védelme elsődlegesen büntetőjogi szabályok megalkotását és érvényesítését követelte. A barbár népjogot az egyéni és a vérbosszú, a *talio* túlhaladott intézményeinek korlátozására és az anyagi jóvátétel rendszerével való felváltására irányuló erőfeszítések jellemezték, szankciórendszerét pedig a sértett és az elkövető társadalmi és osztályhelyzetéhez, rangjához is igazodó, a korra jellemző kegyetlen büntetésnekem uralták. A barbár törvények szakaszaiban az élet és a testi épség, az egyház, a vallás, a világi hatalom és a vagyon elleni bűncselekmények, illetve büntetőjogi következményeik szinte tételes felsorolását találjuk.

LEX SALICA

A barbár népjogi emlékek szemléltetésére leginkább alkalmas a frank királyság kialakulása idejében keletkezett Lex Salica (481–511) és a jóval későbbi keletű Lex Saxonum (802–803), túlnyomóan büntetőjogi normákból álló, két nagy népjogi feljegyzés.

A 70-100 cikkelyt tartalmazó, I. Klodvig uralkodása idején keletkezett száli törvény az Isala folyó mentén megtelepült száli frankok törvénygyűjteménye volt. A Lex Salica szokásjogi gyűjteményben az általános jogelvek helyett a felmerülő konkrét esetekre vonatkozó, uralkodóan büntetőjogi normák követik egymást. Szakaszainak nagyobb része az adott ügyre vonatkozó jóvátételi összegek meghatározását nyújtja, ami azt igazolja, hogy a barbár népjogok a vérbosszút a vagyoni elégtétellel igyekeztek helyettesíteni. A megváltás mértéke a bűncselekmény súlyához, továbbá – a nyílt jogegyenlőtlenség elvének megfelelően – az elkövető és a sértett vagyoni-társadalmi helyzetéhez igazodott. Szankcióiban a kínzó testi büntetések, a testcsonkítás és a halálbüntetés nagy gyakoriságú alkalmazását írta elő.

⁵ HAJDÚ–HORVÁTH–NAGY 1966: 10.

LEX SAXONUM

A 66 cikkelyt tartalmazó Lex Saxonum joganyagának alapját a szászok szokásjoga képezte, de a korai népjogokkal szemben benne már erőteljesen érvényesült a frank uralkodó jogalkotásának hatása. Egyes kapitulárákat közvetlenül bedolgoztak a szász jogba, és a Lex Ribuarua anyagából is merítettek. Tartalmát tekintve a Lex Saxonum – egyezően a Lex Salicáéval – túlnyomóan büntetőjogi normákat, esetszerűen sorolt bűncselekmények jóvátételének módozatait és a megváltás mértékét foglalta magában. A jogforrás, az egyház, a vagyonos nemesség és a királyi érdekek védelmében kegyetlen büntetési rendszert, a sértett és az elkövető társadalmi-vagyoni helyzete szerint változó büntetőjogi megtorlást vezetett be.

KORAI ANGOLSZÁSZ FEUDÁLIS JOG

A korai angolszász feudális jog egyik forrását képező, s a 600 körül keletkezett, Kentben összeállított, *Ethelbert igazsága* címet viselő gyűjtemény a szokásjog lerögzítésével a feudális társadalmi, gazdasági és jogviszonyok megerősítését szolgálta. A jogforrás „a keresztény papság kiváltságainak, a tulajdon védelmének, illetve a leigázott lakosság feletti hatalom büntetőjogi eszközeit kifejlesztő normák egész sorának kialakítását tette lehetővé. A különböző bűncselekmények elkövetőit sújtó vagyoni elégtétel/megváltás felsorolása egyébként a barbár népjogokra emlékeztet”.⁶ A Wessex királyai által a 7. század második felében kiadott *Ine igazsága* (690) című szokásjogi gyűjtemény nagyrészt büntetőjogi szabályok segítségével a birtokos nemesség és az egyháziak személy- és vagyonbiztonságát, továbbá a szabadok és félszabadok kötelezettségeinek szabályait rögzítette le. Erre a korra esik Nagy Alfréd (871–899 vagy 900) 49 cikkelyben túlnyomóan ugyancsak büntetőjogi normákat tartalmazó s a feudális viszonyok és államhatalom megerősítését szolgáló törvénykönyvének kiadása is. A jogalkotó harcot hirdetett a bírói önkény és a jogbizonytalanság ellen, kizárni törekedett a vérbosszút, és a korábbiaknál jogásibb megfogalmazását adta a súlyos bűncselekményeknek (lopás, rablás, gyilkosság stb.). A büntetési rendszerében mutatkozó enyhítés, a vagyoni elégtétel mértékének némi korlátozása a feudális viszonyok megerősödését mutatja. Kivétel ez alól a földesúr élete elleni támadás, valamint az árulás esete, amelyekre a törvénykönyv a legsúlyosabb büntetés alkalmazását írta elő

⁶ HAJDU–HORVÁTH–NAGYNÉ 1966: 58–59.

a megkegyelmezés jogának teljes kizárásával. 1066 után pedig országos szokásjoggá vált a *common law*, amelynek lényeges jellemzője a precedenshez kötöttség elve. Eszerint a hasonló jogi kérdésekben a korábbi bírósági döntéseket kell követni.

BOLGÁR FEUDÁLIS JOGREND

A 32 fejezetből álló, a bizánci joghatásokat tükröző, a korai bolgár feudális *Bírósági törvény az emberek számára* (865) című törvénykönyv (*Zakón sudnji ljudem*) – a vérbosszú és a *talio* maradványainak megőrzése ellenére a bolgár feudális jogrend erőteljes fejlődéséről tanúskodik. A 9. század végén vagy a 10. század elején megszületett mű a legrégebb szláv törvénykönyv. Májig sem tudni a törvény keletkezésének pontos idejét, illetve azt, hogy valójában bolgár, vagy esetleg bizánci, morvaországi, macedóniai stb. kötődésű jogalkotásról van-e szó.⁷ Egyes szerzők szerint a törvény Pannóniában keletkezett. A kutatók többsége megegyezik abban, hogy a jogalkotás a bolgárok megkeresztelkedése (865) után jött létre: egyesek szerint Borisz cár (852–889) idején, mások szerint pedig a fiának, Simeonnak (893–927) uralkodása alatt keletkezett.⁸

E legkorábbi, ismert bolgár feudális jogemlék középpontjában már a megtorlás állt. Ezt tükrözi a halálbüntetés, a testcsonkító büntetések és a szolgaságba taszítás nagy gyakoriságú alkalmazásának az előírása. A *Zakón*

a bizánci minták szerint formálta a büntetőjogot, amely a kornak megfelelő kegyetlenségével [...] tünt ki. A szolgarendűek és rabszolgák testi bántalmazását nem tekintette bűncselekménynek, annál súlyosabb büntetőjogi megtorlást vontak maguk után az egyháziak, a világi nemesek vagy az uralkodó személye és vagyona elleni bűncselekmények.⁹

A bűncselekmények tárgy szerinti felosztása ebben a jogforrásban sem nyert alkalmazást, büntetési rendszerében azonban a bolgár feudális jog már távolabb állt a környező államokhoz viszonyítva a rabszolgatartó büntetőjogtól.

⁷ JANKOVIĆ 1960: 103.

⁸ HEKA 2014: 196.

⁹ HAJDU–HORVÁTH–NAGYINÉ 1966: 226–227.

OROSZ (KIJEVI) FEUDÁLIS JOGREND

Az első orosz jogszabálygyűjtemény, a 11. századi *Russzkaja Pravda*, amely hosszabb idő során jött létre. A törvényt eredetileg nem osztották fel szakaszokra, csak később történt meg a 121 szakaszra való felbontás és számozás. A rövidebb Pravdát három rész alkotja. A Jaroszlav Pravdája, amely valószínűleg 1016-ból (1–18. §), Jaroszlavicsok (Jaroszlav fiainak) Pravdája, amely 1054–1076 között keletkezett (19–41. §), valamint a 42–43. cikkelyek, amelyek *Pokon virni* és *Urok mostnjikam* néven ismertek. A *Russzkaja Pravda*ra az ősi orosz és szláv szokásjog mellett a bolgár *Zakón sudnji ljudem* nevű törvény is jelentős hatást gyakorolt.¹⁰ Említést érdemel, hogy a korszak Európájának közel azonos társadalmi fejlettségéből adódóan hasonlóságok is kimutathatók több barbár jogi kódex (például a fentebb már említett frank Szalikus törvény) és a *Russzkaja Pravda* rendelkezései között. Itt csak a pénzbírságnak a vérbosszú helyébe lépésére utalunk.

ÖSSZEFOGLALVA

A korai feudalizmus büntetőjogának főbb fejlődési tendenciáit és fejlődését tekintve, különös tekintettel az európai kontextusra, az alábbi jellemzőket emelhetjük ki:

- *Az igazságszolgáltatás személyes és közösségi alapú.* A feudalizmus korai szakaszában (kb. 5–10. század) a büntetőjog alapvetően szokásjogon alapult, és a közösségi normák, valamint a családi vagy kláni megtorlás dominált. A sérelmet szenvedett fél vagy családja maga intézte az igazságszolgáltatást (például vérbosszú, *talio*). Jellemzőek a fizikai, testi jellegű büntetések (testi fenyítés, száműzetés).
- *Az egyház befolyása egyre erősödik.* Az egyház térnyerésével (9–11. század) a büntetőjog kezdett keresztény erkölcsi alapokra helyezkedni. Az egyházi jog (*ius canonicum*) hatására megjelentek az olyan fogalmak, mint a bűnbánat és a penitencia, amelyek a büntetést részben a lélek üdvösségének érdekében alkalmazták. Az egyházi bíróságok különösen az erkölcsi és vallási bűnök (például eretnekség, házasságtörés) felett ítéleztek.
- *Hűbéri rendszer és a feudális joghatóság.* A feudalizmus kiteljesedésével (11–13. század) a büntetőjog alkalmazása a földesurak kezébe került. A hűbérurak saját birtokaikon bírói jogkörrel rendelkeztek, és a jobbágyság felett szinte

¹⁰ HEKA 2014: 196.

- korlátlan hatalmuk volt. A büntetések gyakran szolgálták a feudális rend fenntartását, például a lázadás vagy szökés szigorú megtorlását. A büntetések között szerepelt a pénzbírság, a testi fenyítés, a csonkítás és a halálbüntetés is.
- *Megjelentek az írásos jogforrások.* A 12–13. századtól kezdve a szokásjog mellett megjelentek az írásos jogforrások, például a királyi kiváltságok, törvénykönyvek (például 1215 – Magna Carta). Ezek már – különösen a királyi hatalom erősödésével – részben egységesítették a büntetőjogi normákat. A királyi bíróságok szerepe nőtt, különösen a súlyosabb bűncselekmények (például felségárulás) esetében.
  - *A bizonyítás jellemző eszközei az istenítéletek és a próbák.* A feudális büntetőjog jellegzetessége volt az úgynevezett istenítélet (*ordalium*), például tűz- vagy vízpróba, amelynek során az isteni akaratot vélték felfedezni az ítéletben. Ezek ugyan fokozatosan háttérbe szorultak a 13. századtól, ahogy a racionálisabb jogi eljárások (pl. tanúk meghallgatása, bizonyítékok vizsgálata) teret nyertek.
  - A büntetések célja a feudalizmusban elsősorban a megtorlás és a megfélemlítés. Emellett a gazdasági érdekek is szerepet játszottak (például pénzbírságok). A börtönbüntetés ritka volt, mert a börtönöket inkább őrizetként, nem pedig büntetésként alkalmazták. A halálbüntetés és a testi fenyítés (például korbácsolás, csonkítás) gyakori volt, különösen a súlyos bűncselekmények esetén.
  - A városok megjelenésével (11–12. század) a büntetőjog is átalakult. A városi kiváltságok sajátos jogrendet hoztak létre, ahol a céhek és a városi tanácsok is bíraskodtak. A büntetések itt gyakran a közösség érdekeit szolgálták (például a piac rendjének fenntartását).

Megállapíthatjuk tehát, hogy a feudalizmus büntetőjogának fejlődése a szokásjogtól a részben kodifikált, feudális hierarchiára épülő jogrendszer felé haladt, amelyet az egyház és a királyi hatalom is befolyásolt. A büntetések szigorúak és gyakran kegyetlenek voltak, tükrözve a kor társadalmi rendjének autoriter jellegét. A 13. századtól a jogi eljárások fokozatosan formalizálódtak, előkészítve a modern büntetőjog alapjait.

A korai magyar feudalizmus idején (kb. 10–13. század) a büntetőjog a keresztény állam megalakulásával és a feudális társadalmi rend kiépülésével párhuzamosan formálódott, jelentős római és germán jogi hatásokkal, valamint a keresztény erkölcs és a királyi hatalom megszilárdításának céljával. Azonban ez már újabb tanulmány témája lehetne.

Tisztelt Tanár Úr! Kedves Zoli!

Boldog születésnapot!

70. születésnapod alkalmából kívánom, hogy legyen erőd, egészséged és kitartásod további terveid megvalósításához. Szerencsésnek tartom magam, hogy a honi rendészeti felsőoktatásban – majd' öt évtizede, mintegy párhuzamosan futó pályafutásunk alatt – kollégák, barátok lehettünk, remélve azt, hogy így lesz ez még jó ideig. A múlt homályába vész, de ködös emlékeim szerint kezdő tanársegéd koromban (még a 20. században) a Rendőrtisztí Főiskola egyik osztályában (ahol, ha jól emlékszem 15-20 női hallgató mellett) 5 férfi hallgatót is próbáltam beavatni a büntetőjog rejtelmeibe, a szakasziparancsnokot úgy hívták: Balla Zoltán. Féltreteve az emlékezést, külön örömmel tölt el, hogy egykor volt hallgatómként, ma már több évtizede „Tanárként” oktatom hivatásunk fiatal generációinak sorát, átadva irigylésre méltó szakmai tudásod, egyúttal mintául szolgálva emberi tartásban és hivatásunk iránti elkötelezettségben is. Isten éltesen sokáig!

BIBLIOGRÁFIA

- FONT Márta (2001): *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest: Balassi.
- GRIFFITHS, Bill (1995): *An Introduction to Early English Law: The Law-Codes of Ethelbert of Kent, Alfred the Great, and the Short Codes from the Reigns of Edmund and Ethelred the Unready*. Norfolk: Anglo-Saxon Books.
- HAJDU Lajos – HORVÁTH Pál – NAGY Lászlóné (1966): *Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba: A feudális jog forrásai*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- HEKA László (2014): A szláv népek első törvényei és közös intézményei. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica*, 76, 195–208.
- HESSELS, Jan Hendrik szerk. (1880): *Lex Salica: The Ten Texts With the Glosses, and the Lex Emendata*. London: J. Murray. Online: <https://archive.org/details/lexsalicatentexo3kerngoog/page/n6/mode/2up>
- HIGHAM, Nicholas John (1997): *The Convert Kings: Power and Religious Affiliation in Early Anglo-Saxon England*. Manchester: Manchester University Press.
- HORVÁTH Pál szerk. (2003): *Az Európa-jog ősforrásai: A kontinentális jogi kultúrák fejlődéstörténete*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- ILLÉS József (1933): *Bevezetés az európai jogtörténetbe: I. J. előadásainak jegyzete*. Budapest: Politzer.
- JANKOVIĆ, Dragoslav (1960): *Istorija države i prava naroda Jugoslavije*. Beograd: Naučna knjiga.
- KAISER, Daniel H. szerk. (1992): *The Laws of Rus: Tenth to Fifteenth Centuries*. Ford. Daniel H. Kaiser. Salt Lake City: C. Schlacks.
- Lex Saxonum [é. n.]. In UBL, Karl (szerk.): *Bibliotheca Legum: A Database of Carolingian Secular Law Texts*. Online: www.leges.uni-koeln.de/en/lex/lex-saxonum/

- OLIVER, Lisi (2002): *The Beginnings of English Law*. Toronto: University of Toronto Press.
Online: <https://doi.org/10.3138/9781442680531>
- OROSCHAKOFF, Haralampi (1916): Ein Denkmal des bulgarischen Rechts (Zakon sudni ljudem). *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, 33, 141–282.
- SZÁNTÓ Richárd szerk. (1992): *Korai angolszász törvények I. A kenti törvények*. Szeged: JATE Történész Diákkör.
- WALLACE-HADRILL, John Michael (1971): *Early Germanic Kingship in England and on the Continent*. Oxford: Clarendon Press.
- WORMALD, Patrick (1999): *The Making of English Law: King Alfred to the Twelfth Century*. Oxford: Blackwell.